

և փախուստի ցույց են անում, և ոգևորված երիտասարդը նետվում է նրանց հետևից իր շորս հազարանոց ջոկատով: Սակայն բավական տարածություն անցնելուց հետո, պարթևները ետ են դառնում և շրջապատում այդ ջոկատը: Մեծ մասը սպանվում է, ներառյալ՝ Պուրլիոս Կրասսոսը, որն իր զինակիրին հրամայում է սուրը իր կողը մխրձել. մի մասն էլ գերի է ընկնում: Պուրլիոսի գլուխը՝ աշտի վրա ցցած, տանում են ցուցադրելու Կրասսոսին և նրա բանակին:

Հռոմեացիները, բոլորովին հուսալքված, սկսում են նահանջը, որը տևում է մի քանի օր: Այդ միջոցին պարթևները անընդհատ հարվածներով մաշում էին թշնամու զորքը և ի վերջո շրջապատում ու գերի են վերցնում նրա մեծ մասը՝ Կրասսոսի հետ միասին: Մի փոքր մասին՝ Կասսիոսի գլխավորությամբ, հաջողվում է փախչել ու վերադառնալ Ասորիք: Արշավանքի ընթացքում հռոմեացիները 20 հազար զոհ տվին և կորցրին լեգեոնների արծվեկիր դրոշները:

Դիսատելով իր ձեռքն ընկած Կրասսոսին, Սուրեն զորավարը նրա գլուխն ուղարկում է Օրոդեսին, որը և ստանում է այն Հայաստանում՝ խնձույթի պահին:

Իր գոհունակությունը Սուրենին պարթև արքան արտահայտում է առատ նվերներով:

Սակայն այդ գոհունակության զգացումը շուտով նախանձի և երկյուղի փոխվեց Սուրեն զորավարի նկատմամբ: Վերջինս ոչ միայն տաղանդավոր ռազմիկ էր, այլև թագավորական Արշակունի տոհմից հետո, իր նշանակությամբ ու հարստությամբ երկրորդ Սուրեն տոհմի ներկայացուցիչ, մի տոհմ, որին վերապահվում էր արքային թագադրելու պատիվը¹⁶: Սուրենը, հերավի, հրճված իր տարած հաղթանակով, Տիգրիսի ափի Սելևկիայում հաղթահանողես է կազմակերպում ի զավեշտ Հռոմում ընդունված նման հանդեսների, որի ժամանակ Կրասսոսի փոխարեն ցուցադրում է նրա նման մի հռոմացու՝ պարթևական կանացի զգեստով: Թափորը եզրափակում է Սելևկիայի պոռնիկների բազմությամբ:

Օրոդեսին դուր չի գալիս Սուրենի վաստակած փառքը և նրա վարվելաձևը: Թերևս, նա վախենում էր, չլինի թե Սուրենը իր թագադրողի իրավունքն օգտագործի ինքն իր գլխին թագ դնելու համար, ուստի սպանել է տալիս իր զորապետին¹⁷:

Հռոմի առաջին փորձը՝ նվաճել պարթևներին, այսպիսով, ավարտվում է ահավոր պարտությամբ, որի մասին սոսկումով պիտի հիշելին հռոմեացիներին մի քանի սերունդներ: Այն ցույց տվեց նաև, որ Հայաստանի դիրքը վճռական նշանակություն ունի Արևմուտքի և Արևելքի բախումներում:

2. ՊԱՐԹԵՎԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԴԱՇԵՆՔԸ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Ասորիքի ասպատակությունը 51—50 թվականներին: Հռոմեացիների հարձակմանը հաջորդեց պարթևների հակահարձակումը: Զորքի գլուխ էր կանգնած թագաժառանգ Բակուրը: Բայց որովհետև սա տակավին երիտասարդ ու

¹⁶ *Strabo* *Plut.*, *Crass.*, 21.

¹⁷ *Strabo* *Plut.*, *Crass.*, 32, 33.

անփորձ էր, ապա նրան, որպես խորհրդատու, կցվեց ոմն Վասակ (Օսակես) զորավար։ Բացառված չէ, որ սա հայ է եղել և իր հետ ունեցել է հայկական զորքերի մի ջոկատ։ Այդպիսի ենթադրության է մղում Կիկերոնի այն վկայությունը, ըստ որի Ասորիք արշաված պարթևական ռազմական ուժերի կազմում կային և դաշնակիցների զորքեր, իսկ պարթևների համար տվյալ պահին ավելի մոտիկ դաշնակիցներ, քան հայերն ու Արտավազդը՝ Թագաժառանգ ու զորահրամանատար Բակուրի աները, դժվար է պատկերացնել։ Դաշնակիցների թվում թերևս կային և արարներ¹⁸։

51 թվականի օգոստոսին նրանք հասան Եփրատի գետանցը, սեպտեմբերին անցան գետը և մտան Ասորիք։ Մյուս կողմից, Երևի հռոմեացիների ուժերը չլատելու և նրանց ուղադրությունը շեղելու նպատակով, Արտավազդը Հայաստանի արևմտյան սահմանի վրա ռազմական ցույց է կազմակերպում, իբրև մտադրի է ներխուժել Կապադովկիա¹⁹։ Թեև ներխուժումը տեղի չունեցավ, բայց այդ հանգամանքն ապացուցում է, որ հայերը իսկապես մասնակից էին արշավանքին։

Պարթևների մուտքն Ասորիք կենդանություն հաղորդեց պարթևասեր տարրերին. բնակչությունը հուսալով ազատվել հռոմեական իշխանությունների բռնություններից և կեղեքումներից՝ ուրախությամբ էր ընդունում նրանց²⁰։

Սրանք կտրեցին-անցան Կոմմագենեն և պաշարեցին Անտիոքը, որտեղ գտնվում էր Կասսիոսը։ Պարթևների առանձին զորամասեր թափանցեցին Կիլիկիա։ Սակայն ակներևաբար, այս արշավը սոսկ ասպատակության բնույթ էր կրում։ Ավարի առնելով Անտիոքի շրջակայքը, նրանք դադարեցրին պաշարումը և շարժվեցին դեպի Անտիոքնիա քաղաքը²¹։ Կասսիոսը, դուրս գալով Անտիոքից, հետապնդում էր նրանց, կիրառելով պարթևական նահանջ-հակահարվածի տակտիկան։ Մարտերից մեկում սպանվեց Վասակ զորավարը։ Բակուրը մնաց ձմեռելու Ասորիքում²²։

Կիկերոնը հայտնում է, որ 50 թվականի գարնանը Ասորիքում լուրեր էին պտտվում ռազմական գործողությունների ծավալման մասին, թե իբրև հռոմեացիներին գլխավորելու համար Արևելք պիտի ժամանի ինքը՝ Կեսարը կամ Պոմպեոսը։ Սպասվում էր և Օրոդեսի գալուստը։ Այս բոլորը, սակայն, տեղի չունեցավ։ Ընդհակառակը, ամռանը Բակուրը հետ կանչվեց Ասորիքից²³։

Հուլիոս Կեսարը և արևելյան նոր արշավանքի ծրագիրը։ Կեսարի կամ Պոմպեոսի գալուստյան լուրերը սոսկ խոսակցություններ էին, որոնց հիմքը թերևս պարթևներից ունեցած վախն էր, իսկ իրականում այդ երկու նախկին դաշնակիցները միմյանց դեմ ահեղ պայքարի էին նախապատրաստվում։

¹⁸ S^c Cicero, Epist. ad fam., XV, 9, 2; 4, 7; Epist. ad Att., V, 20, 3; Dio. XL 28: Կիկերոնն այդ տարիներին հռոմեական պրովինցիա Կիլիկիայի նահանգապետն էր և նրա հաղորդած տվյալները ոչ միայն ժամանակակից, այլև ականատեսի վկայություններն են։

¹⁹ S^c Cicero Epist. ad fam., XV, 3, 1:

²⁰ S^c N. Debevoise, A. Political History of Parthia, էջ 30.

²¹ S^c Malalas, VIII, 201:

²² S^c N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 101 և հաջ.

²³ S^c Just., XLIII, 4, 5:

Սերակուլտի՝ իր համար աննպաստ մի որոշումից կառչելով, Կեսարը 49 թվականի սկզբին՝ իր բանակի գլուխ անցած, շտապում է Հռոմ։ Օպտիմատներին պարագլուխները, Պոմպեոսի գլխավորությամբ, փախչում են Հունաստան և սլաւորաստվում պատերազմի։ Նույն տարվա վերջերին Հունաստանի ափն է իջնում Կեսարը և շարժվում պոմպեականների դեմ։ 48 թվականի հունիսի 6-ին Փարսալի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտը ջախջախիչ պարտություն է բերում Պոմպեոսին (որը փախչում է Եգիպտոս և այնտեղ սպանվում), իսկ Կեսարին դարձնում է Հռոմի միանձնյա ղեկավար։ Քիչ անց Կեսարը Փոքր Ասիայում ճնշում է Միհրդատ 2-ի որդի Փառնակի փորձը՝ վերականգնել և ընդլայնել Պոնտոսի թագավորությունը։

Պարթևները հեռացել էին Ասորիքից, բայց նրանց ներխուժման վտանգը դարձյալ կախված էր Հռոմի արևելյան նահանգների վրա։ Քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ պարթևները ցուցաբերել էին հակակեսարական տրամադրություն։ Հայաստանն օգնել էր Պոմպեոսին, ուղարկելով մի զորամաս, որը կուսակալ Մեգաբաթեսի հրամանատարությամբ մասնակցեց Փարսալի ճակատամարտին²⁴։ Հայտնի էր, որ Պոմպեոսը պարտությունից հետո մի պահ մտադրություն ուներ պատսպարվել պարթևների մոտ²⁵։ Վերջապես, Կրասսոսի պարտությունը դեռ չհատուցված էր մնում և նրա լեգեոնների արժվեկիր դրոշակները տակավին պարթևների մոտ էին։ Մի խոսքով, դեպի արևելք արշավելու բավական պատճառներ կային։

Կեսարը իր այլևայլ ձեռնարկումների թվում, սկսեց եռանդազին պատրաստվել նաև պարթևական արշավանքին։ Նրա քրոջ որդի Օկտավիանոսը (ապագա Օգոստոս կայսրը) ուղարկվել էր Հունաստան՝ պատրաստվելու առաջիկա պատերազմին։ Այստեղ կազմակերպվում էր հատուկ բանակ, ուսումնասիրվում էին առաջիկա արշավի պայմանները, մշակվում ծրագրերը։ Արդեն հավաքվել էին երկու տասնյակից ավելի լեգեոններ, որոնք իրենց հարվածը այս անգամ պիտի իրականացնեին Հայաստանի վրայով²⁶։ Մի խոսքով, նախապատրաստությունները կատարվում էին կեսարյան թափով ու մանրակրկիտությամբ։

Դրանք արդեն թեկուրիս էին իրենց եռուն շրջանը, և պարթևներին ու Հայաստանին սկսում էր մերձենալ փորձության ժամը, երբ Կեսարը Հռոմում սպանվեց մի խումբ դավադիր հանրապետականների կողմից (44 թվականի մարտի 15-ին)։ Սկսված քաղաքացիական նոր պատերազմը հռոմեացիներին առժամանակ հեռու պահեց արևելյան գործերից։

Երկրորդ եռապետությունը. Մարկոս Անտոնիոս։ Հանրապետականների պարագլուխներն էին Կեսարի սպանությունը մասնակցած Մարկոս Բրուտոսը և Գայոս Կասսիոսը։ Նրանք իրենց կողմնակիցների հետ հեռացել էին Հունաստան։ Կեսարականների առաջնորդները՝ Մարկոս Անտոնիոսը և Օկտավիանոսը, ներգրավելով մի երրորդի, Մարկոս Լեպիդոսին, կազմեցին մի նոր եռապետություն։

²⁴ *SB² App., Bell. civ., II, 71:*

²⁵ *SB² Plut., Pomp., 76; App., Bell. civ., II, 83 և այլն:*

²⁶ *SB² N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 106 և հաջ.:*

Վճռական ճակատամարտը հանրապետականների և կեսարականների միջև տեղի ունեցավ 42 թվականի աշնանը Հունաստանի Փիլիպպե քաղաքի մոտ և ավարտվեց կեսարականների հաղթանակով։ Բրուտոսը և Կասսիոսը ինքնասպան եղան։

Պետութւյան տերեր դարձած եռապետները այն բաժանեցին իրար մեջ. Անտոնիոսին բաժին ընկավ Արևելքը և Կեսարից ժառանգութուն մնացած սլարթեական արշավանքի ծրագիրը։

41 թվականին Անտոնիոսը Կիլիկիայի Տարսոն քաղաքում հանդիպեց Եգիպտոսի թագուհի Պտղոմյան Կլեոպատրա է-ին, որին հատուկ կանչել էր այդ տեղ՝ պատասխան պահանջելու Կասսիոսին ցույց տված օժանդակութւյան համար։ Սակայն Կլեոպատրան, Տարսոն ժամանելով որպես մեղադրյալ, այնտեղից մեկնեց որպես Անտոնիոսի սիրուհի։ Խելք, գեղեցիկ ու խորամանկ այդ կինը կարողացել էր հմայել անսանձ կրքերի տեր հռոմեացուն և այսուհետև կարևոր դեր պիտի խաղար նրա քաղաքականութւյան և գործունեութւյան մեջ։ Անտոնիոսը ուղեկցեց Կլեոպատրային նրա մայրաքաղաքը՝ Ալեքսանդրիա²⁷։

Աստրիֆի նվաճումը պարթևների կողմից։ Անտոնիոսը տակավին Ալեքսանդրիայում էր, երբ պարթևները 40 թվականի գարնանը կրկին ներխուժեցին Ասորիք։ Պարթևների զորքն առաջնորդում էին թագաժառանգ Բակուրը, որ արդէն փորձված զորավար էր, և հռոմեացի Բվինտոս Լաբինոսը²⁸։ Վերջինս Կասսիոսի և Բրուտոսի գործակիցներից էր։ Պարտութւյունից հետո նա փախել էր պարթևների մոտ, որտեղ արդեն մեկ անգամ եղել էր որպես հանրապետականների դեսպան՝ պարթևներից օգնութւյուն ստանալու առաջադրանքով։

Ասորիքի նահանգապետ Սաքսան պարտութւյան մատնվեց, փախավ Կիլիկիա և այնտեղ սպանվեց։ Բակուրը և Լաբինոսը բաժանեցին զորքը և արշավեցին առաջինը՝ դեպի հարավ, Միջերկրականի ափերի երկայնքով, երկրորդը՝ դեպի արևմուտք, Փոքր Ասիայի հարավային եզրով։ Բակուրը գրավում է ամբողջ Ասորիքը և Փյունիկիան, բացառւալ Տյուրոս քաղաքը և հասնում Պտղոմայիս՝ Պաղեստինի սահմանը²⁹։

Բակուրի և նրա գործակից, զորավար Բարգափառնայի հաջորդ գործողութւյունների մասին, որ կապված են Պաղեստինի հետ, մանրամասն տեղեկութւյուններ են պահպանել Հովսեպոս Փլավիոսը և Մովսես Խորենացին։ Այս դրվագը հատկապես կարևոր է նրանով, որ վկայում է սույն արշավանքին ևս հայկական զորքերի մասնակցութւյան, այսինքն՝ հայ-պարթևական դաշինքի շտրունակման մասին։

Պաղեստինում այդ ժամանակ քահանայապետ էր Հյուրկանոսը։ Սրա եղբորորդին՝ Անտիգոնոսը, հետամուտ էր նրա պաշտոնին։ Նա դիմում է պարթև ղեկավարներին՝ 1000 տաղանտ և 500 կին նրանց նվիրելու առաջարկով, փոխարենը իրեն Հուդայում թագավոր կացուցանելու պայմանով։ Բակուրն ու Բարգափառնան համաձայնում են այդ առաջարկին։ Պարթևները ավարի են առնում Երուսաղեմը և մոտակայքում գտնվող Մարիսա քաղաքը։ Անտիգոնոսը

²⁷ Տե՛ս CAH, X, էջ 35 և հաջ. (W. W. Tarn)։

²⁸ Տե՛ս Just., XLII, 4,7; Dio, XLVIII, 25; Plut., Ant., 28։

²⁹ Տե՛ս N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 110 և հաջ.։

Թագավոր է հռչակվում Պաղեստինում: Հյուրկանոսը գերեվարվում է պարթևների կողմից և բնակեցվում Բաբելոնում³⁰:

Հայկական զորքերի մասնակցությունը Ասորիքի նվաճմանը: Նույն այս իրողությունները պատմում է և Մովսես Խորենացին, ամենայն հարազատությամբ ընդօրինակելով Փլավիոսից, սակայն թույլ տալով մի կարևոր և խիստ հետաքրքրական շեղում: Ըստ Խորենացու, արշավանքը ոչ թե պարթևական է, այլ պարթևա-հայկական, կազմակերպված հայոց Թագավոր Տիգրանի և նրան ժամանակակից պարթևական Թագավորի համատեղ ջանքերով: Բարզափառնան հայ նախարար է՝ Բարզափառն Ռշտունի և այլն: Ըստ այգմ, Հյուրկանոսը՝ հրեաների քահանայապետը, գերավարվում է Հայաստան և ոչ թե Բաբելոն, այն էլ՝ հրեական բնակչության մի զանգվածի հետ միասին, որ բնակեցվում է հայկական քաղաքներում, մասնավորապես Վանում³¹:

Այս բոլորը պատահական չէ: Փավստոս Բուզանդը, IV դարի կեսերին Շապուհ Բ-ի կողմից հայկական քաղաքների բնակչության տեղահանությունը նկարագրելիս, յուրաքանչյուր քաղաքի համար հիշատակում է առանձին-առանձին հայ և հրեա ընտանիքների թվաքանակը, նշելով, որ նրանք այն հրեաների հետնորդներն են, որոնց իր ժամանակ Պաղեստինացոց երկրից գերեվարել է Տիգրան Թագավորը՝ նրանց քահանայապետ Հյուրկանոսի (Փավստոսի մոտ՝ Հյուրկանոս) հետ միասին, և բնակեցրել հայկական քաղաքներում³²: Ակներեաբար Հայաստանում գոյություն է ունեցել Հյուրկանոսի գերեվարման և հարակից խնդիրների վերաբերյալ մի ավանդություն՝ տարբեր Փլավիոսի հաղորդածից, որ արտացոլված ենք գտնում Փավստոսի մոտ և որը հենց Փավստոսի միջնորդությամբ կամ անմիջականորեն դրդել է Խորենացուն կատարել վերոհիշյալ փոփոխությունները, կամ Խորենացու ընկալմամբ, ուղղումները՝ Փլավիոսի պատմածի մեջ³³:

Հարցն այն չէ, թե որն է պատմականորեն ավելի ճշմարտացի՝ Փլավիոսի վերսիսն, թե Փավստոսի մոտ արտացոլվածը: Փլավիոսի պատմածը տվյալ դեպքում առիթ չունենք կասկածի ենթարկելու խնդիրն է՝ գտնել հայկական վերսիսի առաջացման պատմական հիմքը, և այդ հիմքը Փլավիոսի մոտ իր արտացոլումը չգտած այնպիսի մի երևույթի մեջ է, ինչպիսին էր հայկական զորամասերի մասնակցությունը պարթևների ասորիք-պաղեստինյան արշավանքին (մի բան, որ ենթադրել էր Ղեռես Հ. Մանանդյանը), և որպես դրա հետևանք, հրեական բնակչության մի զանգվածի գերեվարությունը Հայաստան՝ նաև Արտավազդի օրոք³⁴:

30 Տե՛ս Jos Flav., Ant. Jud., XIV, 13, 1 և հաջ.; Bel. Jud., I, 13, 1—11:

31 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ԺԺ, Գ, լւ:

32 Տե՛ս Փավստոս, Գ, ԺԺ:

33 Մանրամասն տե՛ս Գ. Սարգսյան, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մ. Խորենացու մոտ, ԲՄ, № 3, 1956:

34 Տե՛ս Я. А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в.н.э.), Ереван, 1930. Ավանդության մեջ Թագավոր Արտավազդը փոխարինվել է Տիգրան Մեծով, մի բան, որ դժվար չէ բացատրել Տիգրանի փառքով և իսկապես կատարած գերեվարություններով, այդ թվում՝ հրեաների:

Այսպիսով, հայկական զորքերը, Տիգրանի կատարած հաղթանակից 30 տարի անց, նորից եզան հեռավոր Պտղոմայիս քաղաքի պարիսպների տակ, բայց արդեն ոչ որպես աշխարհակալ տերության բանակներ, այլ սոսկ մի այլ աշխարհակալ տերության դաշնակիցներ:

Բենտիդիոսի ճականաբվածը պարթևներին: Ասորիքում ու Պաղեստինում տեղի ունեցող այս սպառնալից իրադարձությունները վերջապես սթափեցրին տակավին Ալեքսանդրիայում գտնվող Անտոնիոսին և սա շարժվեց դեպի ուղեմարտ: Բայց հազիվ հասած՝ նա շտապ լքեց Ասորիքը, Իտալիա մեկնելու համար, որտեղ գործերը ավելի վտանգավոր ընթացք էին ընդունել և պահանջում էին նրա ներկայությունը: Իր փոխարեն Անտոնիոսը պարթևա-հայկական ուժերի դեմ ուղարկեց իր լավագույն զորավար Բենտիդիոս Բանստոսին: Սա իր առաջին հարվածը ուղղեց Լաբինտոսի դեմ, ջախջախեց նրա զորքերը Փոքր Ասիայում, գերի վերցրեց նրան ու մահապատժի ենթարկեց³⁵:

Բակուրի դեմ նրա ծավալած գործողությունները սկզբում անհաջող էին: Հռոմեացիների մի զորամաս պարտություն կրեց պարթևական զորավար Փառնապատեսի կողմից: Սակայն Բենտիդիոսին հաջողվեց նախաձեռնությունը խլել պարթևներից³⁶:

39 թվականի սկզբին Բակուրը ժամանակավորապես ետ է քաշում իր զորքերը Ասորիքից, բայց Բենտիդիոսը պարթևների բացակայությամբ էլ մեծ դժվարությամբ էր տիրանում երկրին: Նրան դիմադրում էր բնակչությունը, որը չէր ցանկանում վերադառնալ հռոմեական կարգերին: 38 թվականի գարնանը Բակուրը նորից մտնում է Ասորիք: Սակայն Գինդարոս լեռան մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հռոմեացիները հաղթանակ են տանում և Բակուրն էլ սպանվում է³⁷:

Ավարտելով Ասորիքի վերանվաճումը, Բենտիդիոսը դիմում է Կոմմագենե, որի թագավոր Անտիոքոս Ա-ը, Օրոդեսի աները լինելով, հարել էր պարթևներին, և պաշարում Սամոսատը: Այստեղ վրա է հասնում Անտոնիոսը, որն Իտալիայում կարգավորել էր իր գործերը և որին ամենևին դուր չէին գալիս իր զորավարի հաջողությունները. ստանձնելով զորքերի հրամանատարությունը, Անտոնիոսը ավարտում է պաշարումը (38 թ.)³⁸:

Այնուհետև Անտոնիոսը սկսում է պատրաստվել պարթևական արշավանքին, որն իրականացվեց 36 թվականին:

Հայաստանը 50—40-ական թվականներին: Անշուշտ, հարց կծագի, թե որո՞նք էին այն դրդապատճառները, որ Հայաստանին մզում էին մասնակցելու արևմուտքում պարթևների ծավալած ակտիվ քաղաքականությանը, նրանց արշավանքներին ու նվաճումներին: Պատասխանը առաջին հայացքից պարզ է թվում: Հայաստանը դաշնակից էր պարթևներին և այդ դաշինքը կնքված լի-

³⁵ S^h Dio, XLVIII, 39—40; Strabo, XIV, 2, 24.

³⁶ S^h Frontinus, Strateg., II, 57, Dio XLVIII, 41 և այլն.

³⁷ S^h Dio, XLIX, 25; Plut., Ant., 37: հմտ. N. Debevoise, A Political History of Parthia, էջ 119 և հաջ.:

³⁸ S^h Jos. Flav., Ant. Jud., XIV, 15, 8; Bel. Jud., I, 17, 8—9; Plut., Ant., 3, 4: ևորենացի, Բ, Խա:

նեկով պատերազմի պահին, անշուշտ, պետք է նախատեսներ նաև ռազմական փոխօգնություն, այդ թվում հենց Հռոմի դեմ: Սակայն ճիշտ լինելով հանդերձ, այս պատասխանը ոչ միայն լրիվ չէ, այլև չի ընդգրկում գործի ողջ էությունը: Իհարկե, Հայաստանը այդ արշավանքներին երբեք չէր մասնակցի միայն դաշնագրի զորությունը, առանց ներքին դրդապատճառների: Այդ դրդապատճառները որոնելիս պետք է նախ և առաջ նկատի ունենալ, որ Հայաստանը հելլենիստական տիպի ստրկատիրական պետություն էր, որը ոչ հեռու անցյալում հսկայական տերիտորիալ նվաճումներ էր կատարել և նվաճված երկրներից մեծ եկամուտ էր ստանում՝ հարկեր ու տուրքեր, ստրուկների զանգվածներ, տեղահանված քաղաքացիներ հոծ բնակչություն և այլն: Եվ այս բոլորը՝ ոչ թե միապետի՝ Տիգրանի քմահաճույքով, այլ բուն զարգացում ապրող ստրկատիրական հասարակության ներքին պահանջմունքների հետևանքով, իսկ միապետը դրանց միայն արտահայտիչն էր:

Այնուհետև, եկամուտների աղբյուրները խիստ կրճատվել էին, բայց պահանջմունքները՝ մնացել: Եվ ահա Արտավազդի օրոք ևս դրանք պետք է որ իրենց զգացնել տային և բավարարվեին ըստ հնարավորության, այսինքն՝ մասնակիորեն, ասենք, պարթևների ձեռնարկումներին միանալու և եկամտի համապատասխան բաժինը ստանալու միջոցով: Այդ են ակնարկում Արտավազդի օրոք հրեական ազգաբնակչության մի զանգվածի Հայաստան տեղափոխելու մասին վերը ներկայացված տվյալները: Դրանք միաժամանակ լուսաբանում են Արտաշես Ա-ի օրոք սկսված և Տիգրան Բ-ի ժամանակ մեծ թափ ու ծավալ ստացած գերեվարությունների քաղաքականության հաջորդականությունը և վկայում, որ դա ուներ դարավոր հիմքեր, այսինքն՝ կապված էր երկրի և հասարակության պահանջմունքների հետ:

Դարաշրջանին վերաբերող առաջին հայացքից հարուստ թվացող աղբյուրները իրականում չափազանց միակողմանի են: Դրանք լույս են սփռում բացառապես այն անցքերի ու երևույթների վրա, որոնք կապված են Հռոմի պատմության հետ: Մնացածը թանձր մշուշի մեջ է: Հայաստանի այս շրջանի ներքին կյանքի մասին չի պահպանվել ոչ մի տվյալ: Մինչդեռ երկիրը շարունակում էր իր զարգացումը, 69—66 թվականների հայ-հռոմեական պատերազմներից հետո Հայաստանի հողի վրա ռազմական լուրջ ընդհարումներ չէին եղել: Այս խաղաղ տասնամյակներում երկիրը պետք է բարգավաճեր ու շենանար, առաջանային նոր քաղաքներ, ծաղկեին հները: Այս մասին ոչինչ հայտնի չէ, չհաշված մի աղոտ ակնարկ, մի տեղանուն՝ «Արտավազդական», որը թույլ է տալիս մտածելու Արտավազդի օրոք հիմնադրված մի քաղաքի մասին³⁹:

Պետք է շարունակվեր և մշակույթի զարգացումը: Որ հելլենիստական մշակույթի Հայաստանում Տիգրանի օրոք սկսված տարածումը շարունակվել է նաև Արտավազդի ժամանակ, այդ մասին առկա են Պլուտարքոսի ուղղակի տվյալները՝ դարձյալ հաղորդված Հռոմի պատմության կապակցությամբ: Արտավազդը չի բավարարվել, Տիգրանի նման, իրեն կրթված ու ստեղծագործ հույներով շրջապատելով, այլ ինքն էլ է դիմել գրչի, հեղինակելով ճառեր, ող-

³⁹ Տե՛ս Ս. Ս. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 41:

բերգություններ ու պատմական երկեր, որոնցից մի մասն ընթերցվում էր դեռ Պլուտարքոսի ժամանակ (մ. թ. II դարում)⁴⁰։ Սրանց բովանդակության մասին կարելի է միայն ենթադրություններ անել⁴¹։ Բայց բավականաչափ պերճախոս է ինքը փաստը, որից համենայն դեպս, հետևում է, որ Արտավազդը այդ գործում միայնակ լինել չէր կարող, ուրեմն .և նրա շուրջը ստեղծված պիտի լինե՞ր համապատասխան մթնոլորտ, թեկուզ և արքունիքի նեղ սահմաններում։

Ըստ որոշ տվյալների, Արտավազդի օրոք շարունակել է գոյություն ունենալ թագավորական նախնիների պաշտամունքը՝ որպես պետության կողմից հովանավորվող երևույթ։ Այդ պաշտամունքը, ինչպես տեսանք, Տիգրան Բ-ի ժամանակ լրացվել էր նաև իշխող թագավորի անձի աստվածացմամբ և պաշտամունքով, ըստ որում Տիգրանը նույնացված պիտի լինե՞ր Վահագն-Հերակլես աստծո հետ։ Արտավազդը թերևս այդ յուրատեսակ ռազաքական կրոնում⁴² նույնացվել է Միհր աստծո հետ⁴³։

3. ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ

Իրադրությունը արշավանքի նախօրեին։ Իրադրությունն այս անգամ էապես այլ էր և ավելի բարդ, քան Կրասսոսի արշավանքի նախօրեին։ Խնդիրն այն է, որ Անտոնինոսի ծրագրած երթուղին միանգամայն տարբեր էր Կրասսոսի ընտրածից։ Հայտնի է, որ Կեսարի ամբողջ դիվանը նրա մահվանից հետո ընկել էր Անտոնինոսի ձեռքը։ Նրան էր անցել նաև Կեսարի կազմած պարթևական արշավանքի ծրագիրը, չհաշված այն, որ ինքն էլ գործուն մասնակցություն էր ունեցել դրա մշակմանը։ Պարզ է, որ այժմ նա այն որդեգրելու էր⁴⁴։

Ըստ այդ ծրագրի, արշավանքը ինչպես արդեն նշվել է, պիտի կատարվեր Հայաստանի վրայով։ Այսպիսով, հոռմեական ռազմական միտքը, ի դեմս նրա ամենափայլուն ներկայացուցիչներից մեկի՝ Կեսարի, այս խնդրում ի վերջո հանգել էր նույն այն գաղափարին, որ իր ժամանակին հղացել ու Կրասսոսին էր հաղորդել Արտավազդը։ Բացառված չէ, որ Կեսարի ծրագրի մշակման ժամանակ այդ խորհուրդը իր դերն է ունեցել։

Նորից Արտավազդը կանգնած էր երկընտրանքի առջև, քայց պայմանները տարբեր էին. նախ Հայաստանն այժմ դաշնակից էր ոչ թե Հռոմի, այլ պարթևների և այն էլ՝ 53 թվականից, այսինքն ավելի քան մեկ ու կես տասնամյակ։ Եվ ոչ թե անվանական դաշնակից, այլև պարթևների հետ միասին ծավալել էր ռազմական գործունեություն՝ ուղղված հենց Հռոմի դեմ։ Բայց եթե չլինեին նույնիսկ այդ դաշինքն ու գործողությունները, Արտավազդն այժմ այլ, շատ ավելի իրական պատկերացում ուներ Հռոմի և պարթևների ուժերի փոխհարաբերության մասին։ Ուստի և այժմ նրա մտքովը չէր անցնի Հայաստանը լծել հոռմեական ռազմականության, մի բան, որին նա պատրաստ էր Կրասսոսի արշավանքի սկզբներին։

40 *Strab. Geogr.*, 16, 33:

41 *Strab.* ասում է, հին Հայաստանի մշակույթի բաժնում։

42 *Strab. Geogr.* 16, 33: Ստրաբոնը, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 57:

43 *Strab. Geogr.* 16, 33: *Машкин*, Принципат Августа, էջ 267: